

Растителни останки от светилища и некрополи

Цветана Попова^a

^a Секция за Интердисциплинарни изследвания и археологическа карта на България, Национален археологически институт с музей при Българската академия на науките, София 1000, ул. Съборна 2; paleobotani_tz@abv.bg

Plants remains of sanctuary and necropolis

Tzvetana Popova^a

^a Department of Interdisciplinary Research and archaeological map of Bulgaria, National institute of archaeology with museum in Bulgarian academy of sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; paleobotani_tz@abv.bg

ABSTRACT

The use of plants in variety of rituals is common practice in the Antiquity. Numerous archaeobotanical remains from different archeological sites presented evidences that some plants were particularly introduced to the religious rituals. The goal of the present study is to identify specific plants and food that was subject of ritual practices. The paper will discuss similarities and differences between different plant remains in the archaeological contexts and will identify which plants were in use as a ritual food. The study is based on a comparative archaeobotanical analysis of several Bronze Age – Iron Age sanctuaries in the territory of Bulgaria and gives a clear indication of certain similarities and differences between the different regions, which will be discussed as well. The current paper attempts to summarize and make a synthesis of archaeobotanical data, provided from 12 sanctuaries.

On the basis of the evidence currently available, there are several main differences in regard to the cultivated plants that are established. The recorded variety of plant species used in ritual context – cereals, pulses, fruits, etc., mainly depends on the location of the sacred place and the ecological characteristics of the region.

In pit sanctuaries einkorn was more frequently used in rituals, as in mountaintop and rock sanctuaries free threshing wheat is dominant along with barley and millet that also occur in the studied samples. Barley is also recorded in archaeobotanical material, collected at the site of Nessebar „Kindergarten“ / site „Detska gradina“, Kabyle and Krepост.

Presence of millet in some Late Iron Age sites like Koprivlen and Svilengrad, indicates that it was among the cultivated cereals in the region and was used even in ritual practices.

Although most of the botanical remains found in sanctuaries are quite common, they evidence diversity in characteristics of the floristic assemblages.

Analyzed material includes numerous findings of four types of wheat: einkorn, emmer, spelt wheat and free threshing wheat.

Millet, naked and hulled barley, rye, oat also occur, along with some

Leguminous plants presented by: pea, lentil, bitter vetch, chickpea and grass pea (*Lathyrus sativus*).

A wide range of fruits and nuts that grow wild in the vicinity of forest habitats is also represented – such as wild grape, blueberry, raspberry, wild cherry, plums, acorn, walnut, etc.

A matter of interest are the plant remains from jujube (*Zizyphus vulgaris*), pink rockrose (*Cistus incanus*), European nettle tree or the so called Mediterranean hackberry (*Celtis australis*), that were recorded for the first time and were probably used with purpose in ritual practices.

Some of the studied archaeological structures can be interpreted as special sacred places, while other, according to the analyzed material, cannot be defined with certainty. That means plant remains in these contexts may be used as offerings, other could be part of food storage.

The current overview provides evidence that cultivated plants, even in small amounts, were common element of ritual practices. Big amounts of grass pea and chickpea, recorded in samples from Ovtshartzi and grass pea in Debrashtitza evidence their use with ritual purpose.

Key-words: use of plants, Bronze Age, Iron Age, ritual practices, Bulgaria.

УВОД

Използването на растенията в различни ритуали е често срещана практика в древността. Значителен брой археоботанични останки от различни археологически обекти дават доказателства, че някои растения са обвързани с религиозни практики. Тези останки от храмове, гробници, некрополи и светилища предоставят ценна информация и са от особено значение за нашето разбиране на културните миграции през древните времена. При подходящи условия на съхранение, растителни овъглени останки могат да бъдат намерени на почти всички археологически обекти.

В последно време данните от проучени светилища и некрополи и археоботанични останки на територията на България нараснаха значително (Tonkova, 2003; 2008; Попова, Крумова, 2015; Славова, 2015). „Проучванията на ямните светилища от I хилядолетие се превърна в една от водещите проблематики на тракийската археология през последните години. Тези най-разпространени култови места, най-вече в равнинна Тракия са първостепен извор за проучването на тракийските ритуални практики и вярвания“ (Тонкова, 2003). Голям брой от тях обхващат един широк времеви диапазон бронзова – желязна – римска епоха. На територията на България са открити редица ямни светилища от цялото първо хилядолетие, но техният разцвет достига през V-I в. пр. Хр., по-специално в долината на Марица (Тонкова, 2003). Една част от светилищата са разположени в планински местности, друга представляват негативни структури в равнините т.н. ямни светилища. Изследването на ямите показва разнообразен инвентар – често срещани са животински кости, фрагментирана керамика и различни видове растителни останки. В тази връзка някои автори (Георгиева, 1991; Тонкова, 2003; 2008) изказват мнение, че тези структури са свързани с определени ритуали. Ето защо овъглените растителни останки се явяват археологически източници, с чиито анализ може да се реконструира историята и давайки информация какви точно растения са използвани при различните ритуали и погребалните обреди, тяхното значение и тяхното място в религията. От друга страна погребално-поменалните обичаи са тясно свързани със съществуващите у всички народи понятия и представи за същността на смъртта и следсмъртното състояние на човека. За древните гърци, вярващи в задгробния живот във всяка погребална практика се обособяват три основни етапа, които засягат третирането на тялото и полагането му в гроба, заедно с даровете, които го съпровождат. Първият етап, *prosthesis*, обхваща обичаите и обредите от момента на установяването на смъртта до отнасянето на покойника до мястото на погребване – измиване, намазване с масла, обличане и украсяване с венци и накити. Вторият етап, *ekphora*, се характеризира с редица ритуални действия, касаещи отнасянето до гроба (Kurtz & Boardman 1971; Garland 1985). Обичаят да се принасят в жертва домашни животни, известен в Гърция от Омирово време (при погребението на Патрокъл – вж. Омир. Илиада. превод. Милев и Б. Димитрова. София, 1971, XXIII и сл.), е познат също така и от некрополите на гръцките колонии по Северното Черноморско крайбрежие). В повечето случаи ритуалните останки се намират в огнища близо до погребението. Като гробни дарове се срещат кости от животни, растителните останки – бадеми, лешници, смокини и т.н. и различните зърнени храни, които в тези обреди се използват като пречистващо приношение (Попова, Крумова, 2015). Те се свързват с огромното значение на зърното и хляба, съпровождащи основните моменти в живота на човека – раждане, сватба, погребение. Места за изгаряне на дарове до и над гробовете са известни в целия античен свят (Атика, Тера, Коринт, Родос) и по северното Черноморие (Панайотова, 2003: 133).

Настоящата работа има за цел да представи археоботаничните проучвания на няколко скални (планински) и равнинни (ямни) светилища на територията на България. Проучени са следните

светилища: с. Доситеево (гр. Харманли), Ада тепе (гр. Крумовград), светилището в местността „Голям Косоман“ до с. Дебращица (Пазарджишко); светилището до с. Гледачево, м. „Двора“ (Радневно), ямното светилище до с. Овчарци, светилището край с. Татул (Кърджалийско); с. Малко Тръново (Чирпанско), светилището в м. „Брантиите“ (гр. Свиленград), с. Бабяк (общ. Белица), с. Копривлен (Г. Делчевско), с. Великан (общ. Димитровград), с. Изворово, както и да се анализират и сравнят използваните растения в различните видове светилища и да се установят до каква степен те имат роля като ритуална храна в тях. Част от тези светилища са разположени в планински и скални местности, а други са равнинни или ямни.

РЕЗУЛТАТИ

ЯМНИ СВЕТИЛИЩА

Анализ на овъглените растителни останки

с. Копривлен

Местонахождение и датировка:

с. Копривлен е разположен в подножието на източните склонове на Пирин планина, в югоизточна България, на 8 км, южно от Гоце Делчев. С. Копривлен е в близост до важни пътища, които свързват от една страна градовете по Беломорието с вътрешността на страната, а от друга с източна Македония с Родопската област и Тракия.¹

Датировка: Селището включва късна бронзова епоха, тракийско ямно селище от I хил. пр.н.е., късноантичен и средновековен некропол.

Анализът на материалът обхваща ямното тракийско светилище от I хил. пр.н.е. (Делев, Божкова, 2002). Изследваните материали са събрани от два сектора наречени – сектор „Юг“ и сектор „Север“. Бяха анализирани 28 ями.

Сектор ЮГ

От изследваните ями са регистрирани 21 вида тревисти и 16 вида дървесни растения. Идентифицирани са 4 вида житни култури: меко/сбита пшеница (*Triticum aestivo/durum*), ечемик (*Hordeum vulgare var. vulgare*), ръж (*Secale cereae* L.), просо (*Panicum miliaceum* L.), а от бобовите – грах (*Pisum sativum* L.), леща (*Lens culinaris* Medik.) и уров (*Vicia ervilia* Willd.).

След направеният анализ се установи, че почти във всички ями количеството на овъглените зърна е минимално, а в някои случаи се срещат само единични зърна. В част от ямите се забелязва увеличение на зърната спрямо дълбочината, а в други намалява, докато в трети остава постоянно. По отношение на културни растения прави впечатление, че просото доминира, то практически маркира всички изследвани ями. В по-малка степен се срещат ечемик и меко/сбита пшеница.

Доминирането на просо може да се обясни с някои негови предпочитани от човека качества: просото е раннозреещо, дава сравнително добра реколта при лоши климатични условия, а приготвянето на просена каша е много бързо и лесно. А в началото на първо хилядолетие В.С. то е едно от най-разпространените растения и широко използвано от по-бедното население.

Незначителното количество овъглени зърна на житните, тяхната фрагментираност би могла да се свърже с еднократна или непостоянна активност, т.е. ако ямите са имали ритуален характер, то те вероятно не са били използвани редовно.

Анализ на овъглената дървесина

Видовият състав на дървесната флора показва следното съотношение между широколистни и иглолистни: 223/163. От иглолистните борът (*Pinus sylvestris* L.) се среща най-често, а от широколистните – дъб (*Quercus sp.*). Присъствието им се наблюдава почти във всички ями. Идентифицирани са малко фрагменти от леска (*Corylus avellana* L.) и бряст (*Ulmus campestris*

¹ Спасителните археологическите разкопки са проведени във връзка с реконструкцията на пътя „Гоце Делчев – Драма“ през 1998-1999г. Финансираните са от „Главна агенция Пътища“

Л.). Наблюдава се почти константна фрагментация – повечето от фрагментите не надвишават 5 см. Може да се предположи, че за горене са използвани малки клонки, а от друга страна при силното горене дървесината на някои видове като дъбът се разпуква на много малки фрагменти, в случая той доминира.

Сектор Север

В този сектор са изследвани само няколко ями. Анализът на житните култури е идентичен с този от сектор „Юг“, но тук количеството на материала е значително по-голямо. Няма особена разлика в употребата на житните култури открити в ямните структури. Просото и тук е на първо място. Овъглената дървесина показва също сходен състав. Борът доминира, често се среща и дъбът. Употребата на тези видове е свързана с лесното им доставяне – дъбът се среща почти повсеместно в низините, а борът вероятно е бил събиран от по-високите части, освен ако не е бил използван черен бор, който също в миналото е обитавал по-ниските части.

с. Малко Тръново

Местонахождение и датировка:

Селото се намира на 25 км юго-западно от гр. Стара Загора и на 15 км източно от гр. Чирпан. Обектът е разположен в местността „Козлука“ върху слабо изразено възвишение на десния бряг на полупресъхнало дере. Проучено е тракийско ямно светилище и късноримско домакинство². Ритуалните практики се проследяват от втората четвърт на V век пр. Хр. през целия IV век пр. Хр. (Тонкова, 2003).

Анализ на овъглените растителни останки

Идентифицираните растителни останки се отнасят главно към житните култури – еднозърнеста (*Triticum monococtum* L.) и двузърнеста пшеница (*Triticum dicocum* Schrank), голозърнест ечемик (*Hordeum vulgare v. nudum*), меко/сбита пшеница (*Triticum aestivo/durum*), просо (*Panicum miliaceum* L.) и ръж (*Secale cereale* L.). От бобовите е открит единствено урв – (*Vicia ervilia* Wild.). Интерес представляват откритите овъглени плодове на грозде (*Vitis vinifera* L.), череша (*Prunus cerasus* L.), орех (*Juglans regia* L.).

Ямни структури

В почти всички ями са установени различни количества овъглени зърна. То варира между 2 до 5 зърна, с малки изключения достига до 10. Освен житни, в някои от ямите са намерени и останки от плодове. От яма № 290 А, сектор III от ниво с дълб. 1,00 – 1,10 м, са открити 2 семки от грозде и от ниво 1, 30-1, 40 м- 3 семки от грозде. Фрагменти от череша са намерени в яма № 70 В, сектор II, а фрагменти от орех в яма № 255, сектор II.

В яма № 197 е проучено човешко жертвоприношение. В нея изследваните растителни останки са от западния, източния профил, както и от нивото с човешките кости. Анализът показва следното: в западния профил са установени в много лошо съхранение две семена от леща и пшеница. За съжаление консервацията не позволява да се определи пшеницата до вид. От източния профил са открити 2 зърна от еднозърнеста пшеница и фрагменти от черупка на орех. При нивото на човешките останки са определени следните видове: еднозърнеста пшеница, голорозърнест ечемик и просо, т.е. общо житните видове са 3. Овъглените зърна показват определена деформация и зърната са с по-малки размери. Този факт е свързан с температурата на горене, при която зърната в някои случаи се деформират и намаляват своите размери. Присъствието им в ямите би могло да се обясни с определена отпадъчна дейност- различни етапи от обработката на зърното. Друга възможност за присъствието им е да са поставени умишлено, което вече би трябвало да се свърже с определен ритуал, но съдейки по количеството е малко вероятно.

² Спасителните археологически разкопки са проведени в сервитутната зона на обект 11 ЛОТ 1 на Автомагистрала „Тракия“ в м. Козлука“ при с. Малко Тръново, Чирпанско. Материалите ми бяха предоставени от археолога М. Тонкова, за което изказвам благодарност.

Питос

Интерес представляват откритите овъглени останки в питос от сектор II, сграда Б, помещение № 2. Там е намерена смес от ечемик, меко/сбита и двузърнеста пшеница. Зърната имат добра консервация и всички те са без плевни, което показва, че са били приготвени вече за употреба или за запас.

Анализ на овъглената дървесина

В някои от ямите фрагментите от дървесина са представени само като люспи (вероятно кори). В повечето случаи фрагментите не превишават 2 до 4 см и всички принадлежат на дъб.

Анализ на мазилките

Общото количество фрагменти от мазилки, произлизащи от ямните структури е 524. Анализът показва наличието на 16 растителни вида: културни житни – ръж, ечемик, просо, овес, меко/сбита пшеница, еднозърнеста и двузърнеста пшеница. От бобовите са открити фосилизирани уров и секирче. Освен тях в плявата са намерени и отпечатьци и съхранени фосилизирани семена от овсига, два ясни отпечатька на плевели: *Polygonum sp.*, *Carex sp.*

Доминиращ вид в отпечатьците от мазилките е ръжта, следвана от просото. Ечемикът е представен на трето място, следван от овеса. Прави впечатление, че тук отпечатьците и фосилизирани зърна от уров са повече, отколкото в пробите от флотацията.

При сравняването на материала от пробите от флотацията и тези от мазилките се установяват известни разлики.

Видовият състав открит в мазилките е по – разнообразен, отколкото в пробите. Това се дължи на факта, че в плявата освен отпадъците от културните житни са добавяли повече растения от диворастващата флора. Това може да бъде свързано с недостиг на плява от житни, ако тя е била употребена за храна на животните. Освен това глината, която се омесва за приготвянето на определени конструктивни елементи се прави в близост до къщите на хората и там много често попадат повече плевелни семена от отпадъчните дейности – сеене, вършеене и т.н.

Преобладаващи отпечатьци в мазилките са тези от ръжта, докато в ямите е доминиращ ечемикът. Това би могло да се обясни с предположението, че сламата от ръж е много по – здрава. Стъблата на ръжта съдържат повече силиций, трудно се чупят и вероятно за това са по предпочитани за използването им при различни строителни цели.

Установи се, че голозърнестият ечемик в ямите е доминиращ – следван от меко/сбитата пшеница, ръжта, просото и уровът.

м. Брантиите, Свиленград – Обект № 26

Местоположение и датировка:

Обектът се намира на 2 км югоизточно от центъра на град Свиленград, в м. „Брантиите“.³ Разположен е върху език на висока заливна тераса на левият бряг на р. Марица. Надм. вис. на терасата е м/у 48 и 52, 57м.

Датировка: В резултат на археологически проучвания са установени следи от човешка дейност – от РБЕ до желязна епоха, Средновековие и Османско владичество. Преобладават негативни структури – ями, отнасящи се към ранно- желязната епоха (1190-900 В.С.). Обектът се датира в периода IX-IV в. В.С. (Нехризов, 2003).

Ямите се различават по форма и размери. Формата най- често е цилиндрична или обратно конична. Пълнежът включва овъглена дървесина, керамични съдове – цели или фрагментирани, открити са фибула, метални ножчета, животински кости и овъглени растителни останки (Нехризов, 2003), които са именно предмет на изследване.

Анализ на овъглените растителни останки

Материалите произлизат от 67 ями от ранно и късно желязната епоха и 2 от Средновековието.

³ Той е регистриран при проведени през 2001г. теренни обхождания по трасето на ж.п. линията: Пловдив – Свиленград (турска/гръцка граница).

ЯМА	Вид	Количе- ство	ЕПО- ХА
2-W	<i>Quercus sp.</i>	48	КЖЕ
26	<i>Hordeum vulgare v.vulgare</i>	2	
	<i>Panicum miliaceum</i>	11	
	<i>Hordeum vulgare v.vulgare</i>	1	
	<i>Panicum miliaceum</i>	8	
28	<i>Triticum sp.</i>	1	КЖЕ
	<i>Quercus sp.</i>	55	
29	<i>Hordeum vulgare v.vulgare</i>	3	КЖЕ
32	<i>Panicum miliaceum</i>	4	КЖЕ
	<i>Triticum aestivo/durum</i>	1	
37-1	<i>Hordeum vulgare v.vulgare</i>	2	КЖЕ
37	<i>Triticum monococcum</i>	2	КЖЕ
	<i>Triticum sp.</i>	6	
	<i>Panicum miliaceum</i>	1	
	<i>Amarantus sp.</i>	1	
40	<i>Panicum miliaceum</i>	5	КЖЕ
	<i>Triticum aestivo/durum</i>	1	
	<i>Hordeum vulgare v.vulgare</i>	1	
	<i>Triticum monococcum</i>	1	
44	<i>Rosa canina</i>	1	КЖЕ
	<i>Quercus sp.</i>	32	
45	<i>Quercus sp.</i>	61	КЖЕ

ЯМА	Вид	Количе- ство	ЕПО- ХА
46	<i>Hordeum vulgare v.vulgare</i>	2	КЖЕ
	<i>Triticum monococcum</i>	2	
48	<i>Hordeum vulgare v.vulgare</i>	1	КЖЕ
	<i>Triticum monococcum</i>	1	
	<i>Vicia ervilia</i>	1	
	<i>Vitis sylvestris</i>	1	
	<i>Saponaria officinalis</i>	1	
	<i>Quercus sp.</i>	2	
56	<i>Rumex crispis</i>	1	
	<i>Saponaria officinalis</i>	1	КЖЕ
	<i>Quercus sp.</i>	33	
	<i>Triticum monococcum</i>	1	РЖЕ
	<i>Quercus sp.</i>	33	
19	<i>Hordeum vulgare v.vulgare</i>	12	
	<i>Triticum monococcum</i>	5	
	<i>Lens culinaris</i>	1	
	<i>Carpinus sp.</i>	19	
	<i>Ulmus sp.</i>	21	РЖЕ
	<i>Quercus sp.</i>	42	
23	<i>Panicum miliaceum</i>	1	
	<i>Hordeum vulgare v.vulgare</i>	1	РЖЕ
	<i>Triticum aestivo/durum</i>	1	
30	<i>Triticum monococcum</i>	4	
	<i>Hordeum vulgare v.vulgare</i>	1	
	<i>Triticum aestivo/durum</i>	4	
61	<i>Hordeum vulgare v.vulgare</i>	1	КЖЕ

Табл. № 1 Растителни останки от ямно светилище – м. Брантиите, Свиленград, обект № 26 от желязната епоха

Растителните останки показват широк флористичен спектър по отношение на културните растения и диворастващата флора (табл. 1).

Установени са: еднозърнеста пшеница – *Triticum monococcum* L., меко/сбита пшеница – *Triticum aestivo durum* L., пшеница спелта – *Triticum spelta*; плевест ечемик – *Hordeum vulgare var. vulgare* L. и просо – *Panicum miliaceum* L. бобови: леща – *Lens culinaris var. microsperma* Medik., уров – *Vicia ervilia* Willd, няколко плевелни вида: киселец – *Rumex acetosella* L. щир – *Amarantus sp.* L., млечка – *Euphorbia helioscopia* L., шипка/роза – *Rosa canina* L., сапунче – *Saponaria officinalis* L. Овъглената дървесина включва 3 вида, принадлежащи към следните семейства: *Fagaceae* – дъб – *Quercus sp.* (*Quercus petrae* L.; *Q. robur* L.), *Ulmaceae* – бряст – *Ulmus sp.* – cf. *Ulmus campestris* L., *Corylaceae* – габър – cf. *Carpinus betulus* L. Количественото разпределение на растителните останки е показано в табл. № 1.

Най често доминиращи зърна, попаднали в ямите са от ечемик и просо. Количеството на растителните останки в ямите е приблизително еднакво – варира от 5 до 10 зърна общо за всичките открити видове. На първо място прави впечатление присъствието на ечемика. Неговото количество надвишава с малко това на пшеницата – спелта и просото взети заедно. От друга страна за първи път се забелязва значително присъствие на спелта. Тази пшеница се среща по-рядко в археологическите обекти, въпреки, че е установена още в неолита – Слатина,

(Docheva, 1977); Дуранкулак, Нова Загора, (Popova, 1995); Караново (Thanheizer, 1977; Marinova, 2002), Овчарово (Янушевич, 1983) и др.

Спелтата не изисква особен вид почва. Тя е устойчива на гъбни заболявания и към повреждането на стъблата и от птиците. Зърната на спелтата дават висококачествено брашно. Зърното е стъкловидно и много лесно изсъхва след събиране на реколтата, което е особено важно при отглеждането и в райони с влажен климат.

Растения- обект на събирателство

Тук спадат откритите 2 семки от капина *Rubus fruticosus* / *Rubus idaeus* в яма № 99. Плодовете на къпината са били събирани около влажни и каменливи места. От младите листа се прави чай, богат на витамин С. Освен семките от капина в две от ямите са открити семки от грозде (яма № 48, 97). Вероятно в околностите са съществували диворастящи капини, както и лози. Интерес представлява откритият шип от роза или шипка в яма 44 – КЖЕ. Това може да предполага извършване на ритуални действия с цветя, но може и да е попаднал случайно в контекста.

Диворастящи тревисти и плевелни растения

Втората група растения, заслужаващи внимание са диворастящите и плевелни растения. Те показват богато разнообразие. От плевелните видове най- голямо е количеството на ливадината, или едногодишната метлица – *Poa annua* L. Среща се като плевел в зеленчуковите и овощни градини, окопните, разредени посеви от люцерна, детелина, така и по рудералните ливади и пасища, и вирее на всякакъв вид почви. Използва се като фуражно растение.

Доста често в пробите от ямите бе забелязана и сладката трева – *Chenopodium album* L. Растението е силно разпространено в цялата страна. Младите листа могат да се употребяват за храна вместо спанак. От растението се получава червена боя. Семената могат да се смесват с фуража.

Fallopia convolvulus (L.) A. Love, syn. *Polygonum convolvulus* – увивна гъшеница присъства също в изследваният материал. Това растение се среща в храсталаците и по тревистите места. В плодовете се съдържат протеини. Младите листа служат за ядене. Растението в зелено състояние се пасе от добитъка. Семената представляват добър фураж за домашните птици, но се употребяват и за храна във вид на булгур или като се смелят и прибавят към брашното за хляб. Те придават на хляба тъмен и специфичен вкус. Прибавят ги и към слама, служеща за фураж. Широкото разпространение на тези видове по орници, тревисти места е улеснявало събирането и впоследствие употребата им.

Някои от откритите видове като лепката (*Galium aparine* L.), козята брада (*Rumex acetosella* L.), къклицата (*Agrostemma githago* L.), увивното пипериче (*Fallopia convolvulus* (L.) A. Love.), увивната гъшеница (*Polygonum aviculare* L.) се срещат в нивите на височината на културното растение, характеризират почти всички ниви и поради това попадат при жътва в снопите. Голямата част от тези растения са рудерални и следват човешките местообитания.

Прави впечатление, че част от откритите плевели са характерни за пролетните посеви – *Chenopodium album*, *Polygonum lapatifolium*, *Agrostemma githago*, *Rumex acetosella* и са едногодишни видове. Повечето от тези растения съпътствуват човека, а някои (лепката) се пренасят чрез животните на по- големи разстояния. По-често те могат да се съхранят между или заедно в житните припаси, складове, боклучни ями. Типични представители са именно следните видове:

Rumex acetosella L. – киселец. Растението се среща в цялата страна, расте в предпланините, както и като плевел в ливадите.

Amarantus sp. - шир. Рудерално и плевелно растение. Разпространено е повсеместно. Нарича се още кукудиче. Знае се, че може да се използва за приготвяне на постни ястия като добавка към житните култури.

Euphorbia helioscopia L. – млечка, характеризира полетата, сухи местообитания, каменисти, скалисти и песъкливи почви.

Saponaria officinalis L – сапунче. Вирее около реките, в ливадите, върху богати почви. Листата му се използват за медицински цели. Узрява в края на лятото.

Имайки предвид високият процент на плевели в ямите и характерните им местообитания,

а именно придружаващи житните припаси, складове, боклучни ями, по скоро може да се предположи, че ямите са имали отпадъчна функция.

Овъглена дървесина

Овъглената дървесина е открита в 7 ями от КЖЕ и само в 1от РЖЕ. Във всичките ями тя е от дъб. Прави изключение само яма 19-1. Тук са идентифицирани фрагменти от: бряст (*Ulmus* sp.), клен (*Acer campestre* L.), габър (*Carpinus betulus* L.) и черен бор (*Pinus nigra* L.). Откритите видове дъб – *Quercus petraea* L., *Quercus robur* L.; бряст – *Ulmus* sp.; габър – *Carpinus* sp. са съставни елементи на широколистните гори.

Растителният материал от този обект дава широк спектър за ползването на редица културни и диворастящи растения. Видовият комплекс е представен почти изцяло от всички представители на житните и бобовите култури. От житните доминира ечемика. Заслужава внимание повишеното участие на просо в ямите. Това предполага, че е било засявано почти наравно с ечемика. Посевите от спелта и меко/сбита пшеница изискват повече влага, която е била подсигурана от близките водни източници, необходими, също и за отглеждането на бобови.

Разнообразният състав на плевелната флора показва широк диапазон на развитие на плевелите в различни по рода си местообитания – окопни, житни култури, както и по разположението им – в, по средата и в края на нивите. Някои от тях вероятно са били ползвани като добавка към храната – листата за фураж, семената за птиците.

Всъщност разнообразният растителен спектър от ямите доказва именно усвояването на растителни ресурси – културни и диворастящи растения – било за основно изхранване – жито, било за фураж за животните – диворастящи растения, събирателство.

с. Гледачево – „Двора“

Местонахождение и датировка:

Обектът се намира в центъра на с. Гледачево, обект „Двора“, община Раднево (н.м.в. 132м.), което в момента е затрупано от насипище Север на рудник Трояново 2 от енергийния комплекс „Марица-Изток“. Ямното светилище се отнася към V- IVв. пр. н.е. – класическа и ранно елинистическа епоха, според разкопвача М. Тонкова (Tonkova, 2003).

Анализ на овъглените растителни останки

Анализирани бяха материали от следните ями в сектор I: 25, 29, 31, 33 и 35, както и ями: 13, 15, 16 от сектор II и са установени 8 растителни вида, като от тях 5 житни, 2 бобови и 1 дървесен. Във всички ями прави впечатление присъствието на еднозърнестата пшеница. Често срещан е ечемикът, предимно голозърнестият. Другите видове пшеници – двузърнеста, мека и твърда са значително по- малко. Леща, грах, уров са представени като единични зърна – виж табл. № 2.

При разглеждането на материала се установяват два интересни факта:

Прави впечатление, че в болшинството от ямите, както бе споменато по – горе, доминира еднозърнестата пшеница, докато само в една яма – № 39, сектор I (олтар)се наблюдава присъствие на двузърнеста пшеница, и то в сравнително по- голямо количество спрямо процентното съотношение на останалите растителни останки. Обяснение може да бъде специфичната роля на това съоръжение.

В някои ями количеството на материала е повече, в сравнение с други. Данните от изследваните ями са представени в табл. № 2. Количественото представяне на откритите фрагменти от овъглена дървесина спрямо дълбочината в някои ями дава интересни заключения. За целта са взети извадки от 5 ями (19, 20, 21, 30, 31) от сектор I и 5 ями от сектор II (4, 5, 6, 7, 12).

Сектор I

В яма № 31 и № 33 се наблюдава увеличение на овъглената дървесина между интервала 20 см до 50 см. В интервалът 50 см до 70 см отсъстват фрагменти. Следва ново увеличение от 80 см до 120 см. Ями № 19, 20 и 21 показват сходство по отношение постоянно присъствие на дъба от началото на сондажа до около 100 см, за яма № 19 това се отнася до 180 см.

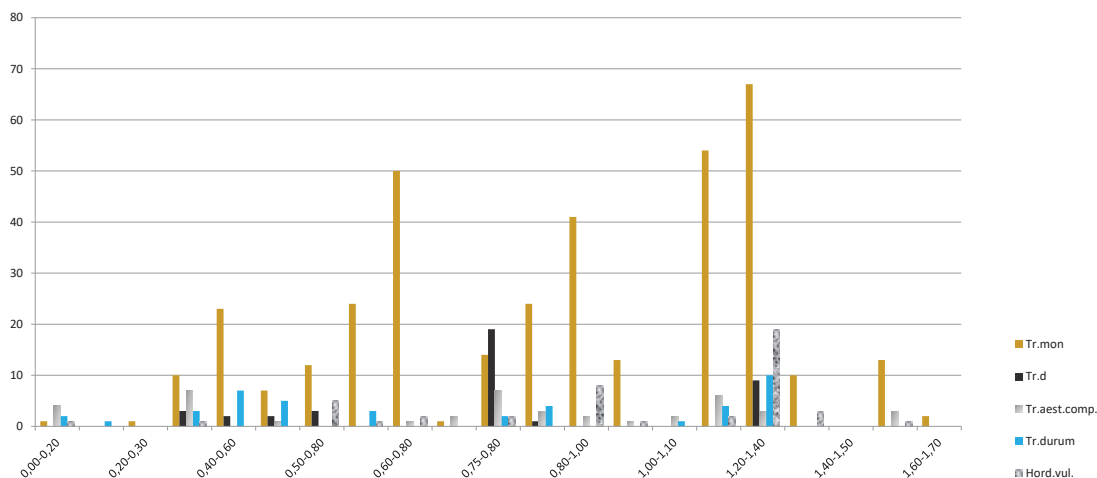

Табл. № 2. Процентно съотношение на растителните останки от различни ями – групово представяне от обект Гледачево- Двора.

Сектор II

Завишено присъствие на дъба се наблюдава в началото с дълбочина от 0 до 30 см в ями № 4, 5 и 12. Интервалът 30 см – 40 см за всички ями от сектор II е отразен с отсъствие на овъглен материал. Значително увеличение на фрагментите се наблюдава от 50 см до 80 см за ями № 4, 6, 12, отчасти за № 7. Интервалът 100 см -130 см -180 см – за всички ями от този сектор показва малко или повече увеличение на растителните останки.

Сравнявайки наблюденията от първи и втори сектор може да се предположи следното:

В сектор I увеличението на фрагментите от избраните ями е между 20-50 см, в сектор II то е от 10см -30 см, т.е. почти се застъпва. И в двата сектора се наблюдава увеличение между: 80см до 100-130 см в зависимост от дълбочината на ямата. В тази връзка може да се изкаже следната хипотеза- наблюдават се три етапа, свързани със запълването (концентрацията) на овъглените останки, които могат да се обобщят и за двата сектора:

Увеличение на дървесните фрагменти в началото на сондажа:

Отсъствие или съвсем малко присъствие на фрагменти около 40-80 см.

Увеличение след 80 см до 100см и повече в зависимост от дълбочината на ямата.

Тези факти биха могли да се обяснят с неколкостепенна дейност, която е извършвана в ямите, и то очевидно през определени интервали от време – дали е била ритуална или просто селскостопанска би могло да се помисли в тези посоки.

Анализ на овъглената дървесина за всички ями от двата сектора показва доминиращото участие на дъба.

С. Великан

Местонахождение и датировка:

Селото се намира в община Димитровград, област Хасково. Спасителните археологически разкопки са проведени на обект № 42 .Обектът е регистриран при наблюдение за отнемане на хумуса през м. октомври 2012 г.

На цялата площ са регистрирани археологически структури и материали с различна концентрация. В северния участък, където не е нарушен културният пласт са разкрити структури, отнасящи се към XIX в. Западно и източно от него са проучени структури с предполагаем стопански характер – сгрупвания от строителна керамика, животински кости, огнище, фрагментирана битова керамика, множество железни предмети (пирони, фрагменти от инструменти, лули, фаянс и др.) и монети (втората половина на XIX – началото на XX в.). Установени са структури от 4 в. пр. Хр., повечето от материалите произлизат от този период – античност (Борислав, Бориславова, 2014).

Археоботаничните проби са събрани от 4 ями и са обработени чрез флотация.

ЯМА № 1 – От дълбочина 0, 80м са открити единични зърна от еднозърнеста и двузърнеста пшеница, голозърнест ечемик и едно зърно от ръж. Овъглената дървесина е представена от дъб – в повечето случаи дребни фрагменти. От дълбочина с 0, 35-0, 55м освен еднозърнеста пшеница се установява и присъствие на меко/сбита пшеница.

ЯМА № 2 – ямата съдържа много дребни фрагменти от овъглена дървесина дълб. 1, 30-1, 40 м.

ЯМА № 3 – Обработени са 4 проби с дълб. 1, 30-1, 50м и 1, 60-1, 80м. Тук се забелязва определено разнообразие от различни житни култури. Установени са еднозърнеста и двузърнеста пшеница, меко/сбита, пшеница- спелта, ечемик, просо, както и няколко плевелни вида. Освен това тук са открити и кости от мишка, както и неопределена по форма органика наподобяваща хляб или някакъв вид храна.

ЯМА № 4 – са установени фрагменти от дъб и едно зърно от меко/сбита пшеница.

Яма № 3 заслужава внимание. Количеството на откритите видове тук е значително повече, отколкото в другите негативни контексти. Интерес представлява наличието на пшеница спелта, която не се среща често в археоботаничните находки, както и присъствието на меко/сбитата пшеница.

От направеният анализ на растителните останки, открити в ямите може да се каже, че в посевите е преобладавала еднозърнеста пшеница и в по- малка степен ечемик. Бобовите са представени само с едно семе от уров, ръжта и просото са единични зърна. Установени са и няколко плевели – птиче просо, пипериче и лепка. Птичето просо е едногодишно растение, среща се като плевел из нивите, изоставени необработваеми места, храсталаци, както и по тревисти места. Лепката обитава полетата, храсталците по долините на реките, известно е, че се използва при ухапване на змии. И двата вида са широко разпространени на територията на страната.

с. Овчарци

Местонахождение и датировка:

Обектът се намира в м. Старите сая в землището на несъществуващото вече с. Овчарци в района на „Марица-Изток“. Разположен е върху северна незаливна тераса на бившата р. Голямата река с лека денивелация в посока североизток-югозапад. Датира се втората половина и края на V в. до средата на /третата четвърт на I в.пр.Хр. (Тонкова, Василева, 2015).

Археоботаничните проби включват следните археологически контексти – главно ями в кв. 40/10; 55/10; 55/25. Заслужават внимание 3 контекста:

Яма № 1 в кв. 55/10 тук са установени определени минимални количества от различни видове културни растения – главно житни култури.

Подобно е и съдържанието в кв. 55/25 – яма № 1 и от сондаж № 13, яма № 2, където са открити минимални количества от просо, меко/сбита пшеница и ечемик.

От особен интерес са проби от № 1 до 5 и № 7. Пробите представляват различни количества

от разсипани овъглени семена от нахут и секирче. Количествата са значителни и по всяка вероятност става въпрос за определен припас (около 1,5 кг). Консервацията на зърната е много добра (фиг. № 1). Находки от нахут се откриват доста рядко в археологическите контексти и то в повечето случаи като единични зърна и примес към другите бобови култури. В тази връзка откриването на такива количества представлява особен интерес и допринася за допълването на археоботаничните данни. Нахутът е високо ценен в земеделието в земите около Средиземноморския басейн, Западна Азия,

Фиг. №1 Овъглени семена от нахут и секирче от с. Овчарци.

Индия и Североизточна Африка. Неговият хабитат обаче е по-ограничен от този на някои други бобови култури. Нахутът е адаптиран за растеж при по-топъл климат и не вирее добре на по – хладно. Нахутът идва в нашите земи заедно с другите земеделски култури от Близкия Изток. Неговите зърна, подобно на тези на лещата и граха, са с високо съдържание на протеин и успешно заместват месото в селските общности.

Надгробна могила с. Изворово – м. „Йорговите могили“

Местоположение и датировка

Могилата се намира в северозападната част на Сакар планина, на 4 км юго-западно от с. Изворово, в м. Йоргови могили с 229 нм.в., на левият бряг на Голямата река. В околностите на района са открити материали датиращи се от Римския период – 2-4 в. АД. Установени са три етапа на натрупване на могилата. Първият е през първата половина на II хил. пр. Хр. – средна бронзова епоха, вторият – II-III сл. Хр. и трети – края на III – първата четвърт на IV сл. Хр.

Археоботаничните материали са събрани от централното гробно съоръжение, където са открити множество животински кости, златни мъниста и други погребални дарове. Според разкопвачите предварителната датировка на погребението може да се отнесе към керамиката от селищната могила Гълбово – строителни хоризонти I-IV и Дебелт, отнесени към средната бронзова епоха (Бориславов, Иванова, 2009).

Анализ на материала

Анализираните останки са представени в различно консервационно състояние. Една част от тях са овъглени, друга са минерализирани, а трета представляват съвременни семена- виж табл. № 3. По видов състав и консервация на зърната и семената се наблюдава изключително разнообразие. Те представляват разнородна смес от житни, бобови, плевелни и диворастващи видове. Културните растения са представени от няколко вида житни – еднозърнеста, двузърнеста и твърда пшеница, ечемик. Прави впечатление значителното участие на различни видове бобови, една голяма част от тях са минерализирани или пък са съвременни (табл. № 3). Доста трудно е определянето им , поради степента на калцираност. Сред тях са установени уров, грах, различни видове глушина, детелина. Плевелната флора също може да се каже, че в по-голяма степен е съвременна, с изключение на семената от млечка. Пробата съдържа и две семки от грозде, различаващи се по морфологични признаци – едната по – скоро може да се отнесе към диворастващото грозде, докато другата към културното. Освен тях бяха идентифицирани: плод – костилка от хинап – *Zizyphus vulgaris*, южна копривка – *Celtis australis*, куполче на жълъд и копролит от овца/коза – фиг. № 2, 3, 4 и 5. Най-голямо представяне имат костилките от южна копривка – *Celtis australis*.

Видовият състав на културните житни показва типичните култури засявани през този период – наличие на плевести пшеници, но също така и голямо разнообразие от бобови култури. Присъствието на диворастващото грозде би могло да се обясни със събирането на диво грозде в района, където диворастващи лози се срещат често в покрайнините на гората. Все пак големият процент бобови – минерализирани и/или съвременни дава възможност за интерпретиране на място, свързано с вода или ливади/пасища в околностите.

Интерес представлява плодът от хинап. *Zizyphus vulgaris* е известен у нас и като финап или китайска фурма (фиг. № 4, 5, 6). Хинапът е ниско дърво или храст. Плодът е костилков и наподобява на дренката. Той е сферичен или удължен с червено-кафяв цвят и има приятен вкус. Естественият ареал на обикновения хинап е Източна Азия. Вследствие на продължителното му отглеждане в Средиземноморието и Черноморието, на много места се е натурализирал. Плодовете съдържат много ценни за човешкия организъм хранителни вещества: захари, белтъчини, киселини, мазнини. Особено богати са на кобалт, йод, желязо. Извънредно високо е съдържанието на витамин С . Освен за храна, плодовете се използват като лечебно средство при заболявания на дихателната и храносмилателната система.

Друго интересно растение, открито за първи път и то в голямо количество е *Celtis australis* – южна копривка. Костилките са отчасти минерализирани(фиг. № 2 и 3). Нарича се също

Растителни останки	Българско наименование	Количество		Забележка
		цели	фраг- нти	
<i>Triticum monococcum</i> L.	еднозърнеста пшеница	2	2	овъглени
<i>Triticum dicoccum</i> Shrank.	двузърнеста пшеница	1		овъглени
<i>Triticum durum</i> L.	твърда пшеница	2		овъглени
<i>Hordeum vulgare</i> v. <i>vulgare</i>	плевест ечемик	2	1	овъглени
<i>Panicum miliaceum</i> L.	просо	1		овъглени
<i>Pisum sativum</i> L.	грах	2	1	овъглени
<i>Vicia tetrasperma</i>	виция	3	1	овъглени
<i>Vicia ervilia</i> Willd.	уров	1	5	овъглени
<i>Vitis sylvestris</i> Gmell.	диворастящо грозде	1		овъглени
<i>Vitis vinifera</i> ssp. <i>vinifera</i>	културно грозде	1		овъглени
<i>Euphorbia helioscopia</i> L.	млечка	5		минерализирани
<i>Polygonum aviculare</i> L.	пипериче	7		съвременни
<i>Galium apparine</i> L.	лепка	1		минерализирани
<i>cf. Genista</i> sp.	жълтуга	4		съвременни
<i>cf. Vicia craca/hirsita?</i>	глушина	7		съвременни
<i>Vicia</i> sp.	глушина	9		съвременни
<i>Trifolium</i> sp.	детелина	3		съвременни
<i>Quercus</i> sp.	куполче от жълд	1		минерализирани
<i>Celtis australis</i> L.	южна копривка	»100		минерализирани/ фосилизирани
<i>Zizyphus vulgaris</i> L.	хинап	1		

Табл. № 3 Археоботанични останки от обект при с. Изворово – м. Йоргови могили
(могила № 1 – централно съоръжение)

Средиземноморска билка и расте по сухите и каменливите места, из храсталаците, край лозята в южната и отчасти североизточната части на страната. Корените и се използват в народната медицина при епилепсия. Поради своята жилавост, по която надминава всички наши дървета, дървесината се употребява в скулптурата, резбарството и столарството. Листата на билката са отлична зимна храна за всякакъв добитък. Плодовете се употребяват за храна.

Плодовете на копривката са доста рядко срещани в археоботаничните находки, но все пак има данни – в Asikli, плодове от него са били интензивно използвани. Около 2000 костилки от копривка са били намерени в Tel Rehov, Beth-Shean Valley, Israel, датирани от желязната епоха (1100-900 пр. Хр.) (Simchoni, Kislev, 2011), както и някои находки Jerfel Ahmar, Syria (Willcox 2002), Idalion, Cyprus (Stewart, 1974) и Tell ed-Der, Iraq (Van Zeist, Vynckler, 1984).

В тази връзка откритите находки от това растение доказват за първи път присъствието и употребата от населението в района.

Планински и скални светилища

с. Доситеево

Местонахождение и датировка:

Обектът се намира в землището на с. Доситеево, общ. Харманли. Разположен е върху нисък хълм в долината на р. Балъчка (Лудата река), на ок. 6 км от р. Марица.

Археологическият обект „Семера/Семерчето“ представлява тракийски култов комплекс от типа скално светилище, използван без прекъсване от КБЕ до елинистическата епоха (Leshnikov, et all, 2001)⁴.

⁴ Археоботаничните материали ми бяха предоставени с любезното съдействие на археолога д-р Б. Бориславов.

Фиг. № 2. Съвременен плод и растение -южна копривка

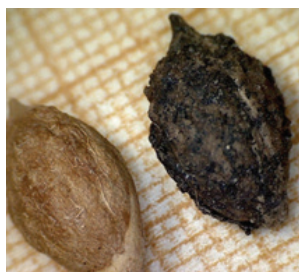
Фиг. № 3. Овъглени плод и костилка от южна копривка

Фиг. № 4. Плод и изображение на хинап

Фиг. № 5. Овъглена костилка от хинап

Фиг. № 6. Съвременна и овъглена костилка от хинап

Анализ на овъглените растителни останки

Анализът включва проби от местността „Семерчето“ от различни археологически структури – от профил Юг, пласт № 12, от каменно струпване, съдържание на кана и др.

От сондаж III, сектор № 2 бе изследвано съдържание на кана. В нея бяха констатирани 2 зърна от просо. В друг контекст, пак от същия сондаж, профил Юг, пласт 12 е открит фрагмент от костилка – вероятно череша/вишна. За съжаление характерните морфометрични признаци липсват и това затруднява определянето. Няколко фрагмента от дъб са открити в сондаж V, при струпване в северо-западната част (ниво II). Липсата на достатъчно материал не ни дава възможност да направим определена интерпретация, но все пак носи известна информация за някои използвани растения – просо, череша.

с. Бабяк, община Белица

Местонахождение и датировка:

Обектът при с. Бабяк, община Белица е най-значителното високопланинско скално светилище, проучвано чрез археологически разкопки в България. По време на проучванията са документирани материални останки от ритуалите на траките, практикувани в продължение на близо 1500 г. и образуващи на места културни напластявания с дебелина над три метра (Тонкова, Гоцев, 2008).

Археоботаничните изследвания на материали от светилището при с. Бабяк бяха проведени в рамките на археологически разкопки. Целта бе да се събере достатъчна и възможно най-репрезентативна извадка от различни археологически контексти. По-значителна част от

материала произлиза от т. нар. сондаж „Ада“. В него от различни дълбочини са събрани проби, които представляват седименти и фрагменти от керамика. На седиментите е приложена флотационната методика. Изследвани бяха и отпечатьци от мазилки. Поради недостатъчното присъствие на овъглени растителни останки археоботаничният материал от светилището при с. Бабяк представлява в по-голямата си част именно такива отпечатьци на зърна върху керамични фрагменти.

Анализ на овъглените растителни останки

Резултатите от флотацията в сондаж „Ада“ са изключително бедни. Те показват присъствието на 3 вида дървесни и 3 вида културни растения. В повечето от пробите преобладават фрагменти от овъглена дървесина на ела, бял бор, смърч, от широколистните видове – дъб. Културните растения са маркирани с едно зърно от ечемик и много дребни начупени фрагменти от неопределими житни и уров. Ечемикът е открит в III ниво при струпване от животински кости.

В кв. 2 Д от пепелно струпване се установиха много дребни фрагменти от житни и уров. В кв. 2В-3В от контекст с дълб. 2,36 м от струпване с дъно на питос (мегарска чаша) е открита овъглена консистенция, силно фрагментирана, която по някои характеристики наподобява на хляб или каша. Всички зърна от контекст 2 Д са силно фрагментирани и деформирани. Това може да е свързано с начина на депозирането – или силна температура на горене, или пък сместта да е била раздробена, начупена доста на дребно, което може да е свързано с определен етап от обработването на зърното.

Анализът на овъглената дървесина доказва съществуването на иглолистни видове, които са били усилено използвани за различни нужди. Употребата на иглолистни е обяснима като се има пред вид по – високата надморска височина на обекта.

Анализ на отпечатьци върху керамика и мазилки

Установено е присъствието на еднозърнеста и двузърнеста пшеница, меко/твърда пшеница ечемик, просо, ръж, овес. Доминиращо участие е имало просото, следвано от ечемика. Всички останали видове са представени с незначителни количества. Просото е едно от често срещаните растения през античността, от него са били правени просени питки и варени просени каши.

Върху керамичните фрагменти отпечатьците от ръж са най-много. Присъствието ѝ е логично, тъй като е известно, че ръжта се изкачва на по-високо и обича по-хладни климатични условия. Дори и днес в околностите на светилището се сее ръж.

с. Дебрашица, м. „Голям косоман“

Местонахождение и датировка:

Селото се намира на 12 км източно от гр. Пазарджик в подножието на местността „Къркая“, най-северния дял на Родопите (надм. вис. 395 м).

Според разкопвача Д. Катинчарова обектът представлява тракийско светилище и се датира от късно желязна епоха (II-IV в.) по – точно, последната четвърт на 4 в. пр.Хр. Установени са огнище и олтар с диаметър около 0,70 м., както и находки от разнороден тип – фрагментирана купичка, прешлен, хромел, бронзова монета на император Констанс сечена 341г., замазки с украси от первази на огнище, всичко това доказва присъствието на определени ритуални практики (Катинчарова, 2007).

Материалите произлизат главно от сграда № 1, в която са проучени няколко сондажа. Пробите са взети от сондажи № 1, 2, 3, 6, 7, от археологически структури: в кв. К 138, кв. К 178, кв. К 185. Те са били събрани в процеса на извършване на разкопките от археолога. Не е извършена флотация⁵.

Анализ на овъглените растителни останки

Поради беглото описание на контекстите материалът е разгледан по начин по-който ни е предоставен, а именно:

⁵ Археоботаничните останки ми бяха предоставени за определяне с любезното съдействие на г-жа Д. Катинчарова – ръководител на разкопките.

В сграда № 1, сондаж № 1; IX пласт, около съд е открито значително количество орехи, примесени със зърна от ръж. В същата сграда в сондаж № 2, VII пласт е идентифицирана овъглена дървесина от дъб и клен, няколко цели и фрагментирани орехи. Тук е разкрит питос, в който са намерени фрагменти от черупки на орех.

В питос № 1 – съдържанието се състои от ръж, семки от грозде и орехи – фрагменти. В сондаж № 3, VII пласт е открито значително количество от секирче.

В сондаж № 7; XI пласт; е изследвана съдържанието от вътрешността на каничка (координати: С – 2, 74 м; И – 2, 80 м; Ю – 0, 15 м). Намерени са неовъглени бобови растения.

Сондаж № 10, XVII пласт се установи ръж – около 50 гр. В горял пласт, (XI пласт) съдържанието на ръжта е около 1 кг. В същият контекст – Сграда I е намерено разсипано количество от смес на ръж, мека пшеница, ечемик, останки от цели сушени зърна и семки от грозде, както и от глинен съд, в който се съдържало 4 ореха.

От IX пласт, западна половина са открити и единични зърна от ръж. В друга проба от същия пласт са намерени около 100 гр. ръж, фрагменти от орехи, костилки от череши и семки от грозде. Проба от сондаж № 1 съдържа около 200 гр. ръж.

В Сграда № 2, сондаж № 2 – (между материковата скала) отново е идентифицирана ръж. В кв. 138 – бяха установени 9 фрагменти от овъглена дървесина на клен – *Acer campestre*. В кв. К 178 също е установена овъглена дървесина, но от черен бор – 16 фрагмента.

Определено впечатление представлява голямото количество от секирче.

Идентифицираните растителни останки по отношение на археологическите контексти бихме могли да ги разделим на две основни групи – такива открити в съдове, питоси и такива, които са намерени при непосредственото разкопаване на сондажите и свързаните с тях археологически структури. Тези останки биха ни дали по широка информация, що се касае за различните видове използвани житни, които очевидно са били разсипани на различни места, свързани с различни дейности. Присъствието на ръж, семки от грозде и орехи в един от питосите доказва, че той е бил използван многократно и ръжта не е била добре изгребана от първоначалното запълване в него.

Установени са няколко вида житни култури: меко/сбита пшеница, еднозърнеста пшеница, ечемик и ръж.

Материалът от различните контексти е представен в големи количества и по всяка вероятност се касае за припаси. Доминира ръжта. Значително присъствие се забелязва на един вид от бобовите – секирчето, което не е често срещано. Секирчето се развива на сухи места и на бедни почви, което има определено преимущество по отношение на отглеждането му. В днешно време това култивирано растение се използва главно като храна за животните.

Открити са и значителното количество орехи и грозде, както и слез – *Malva silvestris*. Това растение се среща по тревистите места, край пътищата. Използва се в народната медицина, като от листата се приготвя чай, тъй като растението е с богато съдържание на слюз и е много добро за възпалителни процеси. Младите плодове се ядат.

Материалите от м. Голям Косоман, с. Дебращица са изключително разнообразни по своя видов състав. Открояват се два основни вида – ръж и секирче. Значителни са и количествата на плодовете от орех, грозде, череши. Фрагментите от череша, семки от грозде и черупки от орех произлизат от сондаж № 1. Изглежда този контекст е свързан вероятно с ритуален характер. Наличието на тези плодове говори за присъствието им в околностите, от където са били събирани. Семките от грозде имат морфологични признаци на културен вид, което доказва за присъствието на лозя. Интерес представлява диворастящ вид слез- *Malva silvestris*. Растението като хранително се е използвало още от гърците и римляните. Употребява се като салата в свежо състояние или се вари.

Ада тепе

Местонахождение и датировка:

Обектът се намира непосредствено до гр. Крумовград. Светилището е локализирано върху епитермично сулфидно находище. То е изградено от дребни до едрокъсови конгломерати с

палеогенска възраст, отнасящи се към Крумовградската група. Обектът се отнася към първо-второ хилядолетие -най-ранен етап – КБЕ-РЖЕ. Според разкопвача Г. Нехризов съществуването на светилището обхваща периодът първо-второ хилядолетие. Най- ранният етап вероятно се свързва с къснобронзовата и ранножелязната епоха. Анализът на археологическият материал дава възможност да се установи присъствието на няколко етапа от ранножелязната епоха. Последният етап от живота на светилището се доказва с находки от монети, датиращи се 80-60 години на I век. Този период е и най- интензивен (Нехризов, 2003). Според археолога Г. Нехризов обектът условно се разделя на 4 фази, които на този етап не се свързват с абсолютни дати.

Анализ на овъглените растителни останки

Анализът на археоботаничният материал е съобразен с тези фази. Първа и втора фаза обхващат първо хилядолетие, докато трета и четвърта – второ хилядолетие. Материалът е събран посредством флотация, на места мануално, което включва фрагменти от мазилка и керамика от различни археологически структури – питоси, съоръжения, замазки, керамични струпвания. Една част от тях са от кв: Д3; Д12; Д13; С21; Е6, Z3; яма № 1. Друга част обхващат проби от профилите: С-3 и И-3, свързани с някои съоръжения, хромели и керамични струпвания. Освен това бе направен анализ на овъглената дървесина от вътрешността на няколко сребърни предмета.

Растителните останки включват ограничени количества от няколко вида пшеници-еднозърнеста, двузърнеста, меко/твърда, ечемик, просо, ръж. Всички те се са представени с по едно, две зърна в пробите от кв. Д3; Д12; Д13; С21; Е6, Z3. Изключение представляват някои контексти, в които са установени по – големи количества от меко/твърда пшеница, вероятно играещи ролята на припаси, тъй като в тези проби не се съдържат плевели и други видове пшеници (табл. № 4).

По отношение концентрацията на материала се забелязва, че по- големи количества от житни зърна са съсредоточени главно в квадратите, докато фрагментите от овъглена дървесина доминират в пробите събрани от профилите. По- голяма концентрация на смес от просени зърна, ечемик, еднозърнеста и меко/сбита пшеница са открити при подложка в съоръжение F. Подобно е съдържанието на откритите зърна от горе- посочените видове в контекст № 3. Заслужава внимание присъствието на семки от грозде в кв. В 32 .

Основният видов състав в светилището се маркира с ръж, меко/сбита пшеница, просо и ечемик.

За да се допълни картината на видовият състав бяха изследвани значително количество

Контекст:	еднозър. п-ца	двузър. п-ца	меко/ твърда	ече- мик	ръж	просо	млеч- ка	дъб	бряст	ясен	бор	гроз- де
кв.Д3 съоръж.Е-3			припас			2	2					
кв.Д12;19 мех.пласт	1	4	26	1	1			6				
кв.Д12,17 мех.пласт		2										
кв.Д12,19 мех.пласт	15	припас	припас		17							
кв.Д13,съоръж.Е-У		припас	припас									
кв. С21,контекст юг	2	1	7	2							4	
профил в кв. С21/31/41												
кв. Е6,19 мех.пласт	1	25										
кв. Z3								6				
профил С-Ю,съор. 22										7		
яма 1				1					5			1

Табл. 4. Видов състав и количествено разпределение на растителните останки от обект Ада тепе

фрагменти от мазилка и керамика. Количеството им спрямо изследваните фрагменти (33/385) е доста слабо представено. Присъстват отпечатъци от ечемик, овес, ръж и един отпечатък от грозде. Идентифицирани са отпечатъци с ясни морфологични признаци, по които може да се заключи, че принадлежат към посевният овес – *Avena sativa*.

Находки от овес в ранните периоди са рядкост. Масово овесът в археоботаничните материали се появява след бронзовата епоха. Присъствието му тук е потвърждение на този факт. Изключителен интерес представлява откриването на няколко отпечатъка на класове върху устието на питоси. Отпечатъците са много ясни и принадлежат на класове от ечемик. Те са били използвани за украса и определено са имали ритуално значение. Отпечатъци от този род се откриват за първи път на територията на страната и представляват полезна информация.

Събирателство

Намерени са семена от капина – *Rubus sp.* и бъз – *S. ebulus*. Бъзът расте в по-топлите части на зоните с умерен климат. Той е малко, тревовидно растение, което се развива на плодородни хумусни почви; обитава главно в горски просеки. Може да се открие край бунища и покрай реки като рудерално растение. Бъзът има дребен месест плод. Бъзът е показател за силна почва. Плиний го споменава като индикатор за най-добър вид почва и го препоръчва да се употребява за постеля на добитъка, растението е било известно още от римляните. Използва се в древната народна медицина. Всичките части на растението могат да бъдат прилагани против бронхит, бърбечни заболявания против ухапване от змии, паяци, оси, пчели. От плодовете се боядисва прежда и кожа в синьочервен цвят. От плодовете в древността се е правело мастило.

В България растението съществува в археологическите находки още от неолита.

Сред откритите материали се срещат и няколко фрагменти от черупчести плодове. В кв. В 32 от керамично струпване, контекст № 3 и от съдържанието на питос в кв. В 31/32 са намерени фрагменти от орехи. Жълд е открит в кв. В 2, няколко фрагмента биха могли да се отнесат към костилка от слива, но за съжаление те не са достатъчно ясни, липсват характерните признаци и затова условно може да отнесат към този вид. В контекст № 3 са открити от керамичното струпване и две семки от лоза, с тях присъствието на семки от лоза става общо 7. Видовият състав на плодовете се допълва и с присъствието на две костилки от дрян. Съставът на откритите плодове доказва постоянното използване на гората и околностите за набавянето на допълнителна храна.

Анализ на овъглената дървесина

В резултат на приложената флотация бе анализирано огромно количество дървесни фрагменти, които обхващат северната, западната и южната част на светилището. Пробите са взети възможно от всички квадрати, проучени археологически. Овъглената дървесина в пробите от Ада тепе е от дъб. Той би могъл да се раздели на две групи – летен дъб – *Quercus robur*; *Quercus pubescens* и зимен дъб – *Quercus sessiliflora*. Във всички изследвани периоди доминиращ вид се явява летният дъб – *Quercus robur*; *Quercus pubescens*. Анализът в отделните квадрати дава интересни резултати. Прави впечатление, че в първо хилядолетие (първа и втора фаза) количеството на фрагментите в кв. В1, В2, В13, Д1 са слабо представени или почти липсват. Постоянно е присъствието на дъба в 4 – те фази, но процентното съотношение е различно. Третата фаза във всички квадрати отбелязва най-голям процент на дъба. Това би могло да се обясни с нарасналата необходимост от дървен материал през този период. Четвъртата фаза почти във всички квадрати показва намаляване на процента почти наполовина. В третата фаза в някои квадрати (В1, В2, В 32 и Д 1) се появява и друг вид дъб – *Quercus sessiliflora* – зимен дъб. Количествено той е значително в по – малка степен застъпен спрямо летният дъб. Присъствието на зимен дъб се проследява и в материала от четвърта фаза. Пространствено в обекта той доминира в северната му част.

Изследваните фрагменти имат различни размери – някои от тях са със средно 2,3 см. дължина, но има и такива, които са доста по – големи – 7-8 см. Части от греди бяха открити в кв. В 31, също на места се откриха цели петна от разтрошена дървесина. Тази дървесина не е

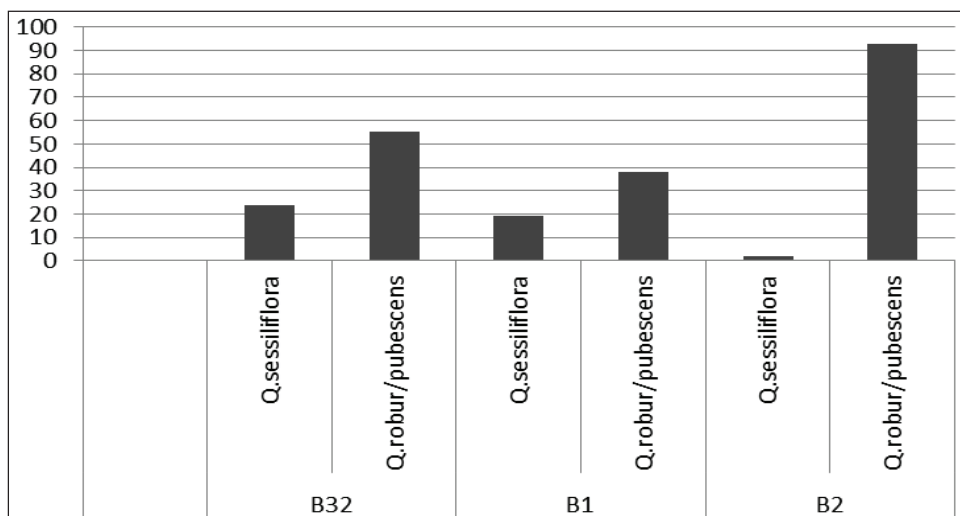

Табл.5 Видов състав и количествено разпределение на дървестните видове от обект Ада тепе

включена в процентното съотношение, тъй като тя не дава репрезентативна преценка (табл. 5).

Освен дъбът в пробите бяха открити следните дървесни видове- елша, дрян, габър, бял бор, ясен, клен бряст, леска, количеството им е минимално.

Сред археологическите находки бяха изследвани няколко сребърни малки предмета от кв. B31/B32. В кухнята им бе съхранена овъглена дървесина. Анализът от четирите проби доказва присъствието на клен – *Acer campestre*.

Археоботаничните материали от обект Ада тепе са доста разнообразни по характера си. Те включват 5 вида житни растения, 4 плодни и 12 дървесни вида, което показват добър флористичен състав по отношение на дървесните видове.

Житните растения характеризират добре изследваният период, а появата на ръжта и овеса доказват, че вероятно те са били отглеждани в по- високите части, не обезателно около светилището. Присъствието на културно грозде, както и на други културни плодни видове доказва, че близките околности са били надежден допълнителен източник на храна.

По отношение анализът на овъглената дървесина -доминиращ вид е летният дъб. Той се среща на цялата територия на обекта. Значително увеличение на употребата му става пред II хилядолетие (третата фаза). В трета фаза в северната част на обекта се появява употребата на зимен дъб.

Зимният дъб е предимно обитател на планинските склонове и възвишения, докато летният се среща в низините. В страната средната височина, на която този дъб расте е 1000 м.н.в. Вероятно присъствието му е свързано със значителното увеличение на сечта в по-ниските места. С намаляването на горите от летен дъб се е наложило да се събира дървесина от зимен дъб от по-високите места.

Съставът на горската растителност включва и някои други видове – ясен, бряст, открити като единични фрагменти. В низините много често горите от летен дъб се придружават от тези видове. Присъствието на бял бор и някои други иглолистни видове показва, че и те са били използвани като допълнителен материал, очевидно при недостиг на дървесината.

Гората е имала смесено широколистен характер, като главно участие е заемал дъбът. Той е бил най – често използваният вид, тъй като е известно, че притежава много добри горивни качества. Развива висока температура за кратко време. Освен това е много добър материал за градивни конструкции.

Изследването на дървесината от сребърните предмети доказва, че е бил използван клен. Известно е, че дървесината на клена се употребява в столарството, резбарството, за музикални инструменти, дръжки за брадви. Тя е доста здрава и се обработва трудно.

Разглеждайки данните от друга страна- да кажем стопанска, то биха могли да се изкажат

някои предположения. Изследваните фрагменти от овъглена дървесина дават възможност да се направят изводи и съпоставки спрямо надморската височина на обитаване и използваната дървесина. Установява се, че събирането на дървесина за различни нужди е ставало в един не толкова широк диапазон от 150 до 1500 м. Очевидно е, че за предпочитане са били по-ниските и по-достъпни части. Като цяло данните от овъглената дървесина свидетелствуват за доминирането на дъбови гори, с присъствие край реките на елша, бряст, ясен и плодни дръвчета. Откритите дървесни видове и днес се срещат на някои места в Западна България, по – специално в Родопите, което се потвърждава от направеният анализ. Очевидно е, че през второто хилядолетие е настъпило засилена сеч на горските ресурси в низините, което е наложило използването на по-високите части и в крайна сметка довело до обезлесяването на гората.

с. Татул

Местонахождение и датировка:

Селото се намира на 2 км западно от с. Нановица и на 15 км източно от гр. Момчилград. На 200 м от селището в местност „Кая башъ“ са открити мегалитни паметници.

Светилището се датира от късна бронзова епоха – Средновековие.

Комплексът се състои от езическо светилище и средновековна крепост. Открити са два гроба, култови площадки, ниши и др. През IV-VII в. в скалите е построена крепост, вероятно е съществувала църква. Самото средновековно селище се е намирало в полето под крепостта. Открити са няколко некропола.

Скалният комплекс е разположен в непосредствена близост до мах. „Вежаница“ на с. Татул, общ. Момчилград⁶. Най-ранните следи от човешка дейност са от късния халколит. След известно прекъсване обектът отново е обитаван през КБЕ, РЖЕ, елинизма, римската епоха и Средновековието (Овчаров, Коджаманова, Димитров, Лещаков, 2008).

Анализираните материали произхождат основно от къснобронзовия пласт и свързаните с него структури.

Анализ на овъглените растителни останки

След направеният анализ се установиха общо 12 растителни вида. Най-голямо е присъствието на еднозърнестата пшеница (*Triticum monococcum*). На второ място е установена меко/твърдата пшеница (*Triticum aestivo/durum*). От житните култури освен тези два вида са открити ечемик (*Hordeum vulgare var. nudum*) и двузърнеста пшеница (*Triticum dicoccum*).

От бобовите са представени като и единични зърна лещата (*Lens culinaris var. microsperma*) и секирчето (*Lathyrus sativus*).

Анализ на материала от огнищата доказва присъствие на овъглена дъбова дървесина, фрагменти от жълъди и костилки от дрян (*Cornus mas*).

Интерес представлява плодът от пиния (*Pinus pinea*), намерен в едно от огнищата.

Пинията е средиземноморско растение, вирее при топли и сухи условия поради което вероятно се е транспортирала към вътрешността от средиземноморските области. Събирането на плодове изглежда е било доста разпространено в Близкия Изток, както в Кипър и Гърция. Много автори като Плиний, Колумела, Паладиус съобщават за нейната консумация. Находките маркират цялата Римска епоха в западна Европа.

Съществуват редица археологически данни, че плодовете на пинията са били изгаряни в гробници при ритуални действия, свързани с плодородието. Повторяемостта на находките в гробници показва значението им като ритуални плодове свързани с живота на мъртвите.

Това се потвърждава от контекста на намерените останки, (Созопол; Кабиле; Гяурската могила до Карнобат, с. Ветрен, Силистренско) (Попова, 2009). Те са били поставени като ритуални дарове.

⁶ Първите разкопки са направени от И. Балкански през 70-те год. на XX в. През 2004 г. проучванията са подновени под ръководството на Н. Овчаров и Д. Коджаманова

Интересен пример със свидетелства за ритуални практики е откритият олтар в археологическият обект Пистирос. Обектът е локализиран на брега на алувиална тераса в местността „Аджамийска воденица“, върху левият бряг на р. Марица. Търговският център – емпориум Пистирос е създаден от търговци от остров Тасос. Контактите с гръцките градове са били интензивни. Според археологическите данни Пистирос е образуван по времето на първите царе на Одриската държава – Терес и Ситалк. По времето на Аматох I емпориума поддържа много тесни връзки със съседните страни. Археологическите проучвания очертават 3 фази от живота на центъра:

I Фаза – от втората половина на V в. пр.Хр. до края на първата четвърт на IVв. пр. Хр. Тази фаза се свързва с основаването на селището, изграждането на укрепителната система, настилка на най- ранните улици, изграждане на система от канали.

II фаза – от втората четвърт на IV в. пр. Хр. се очертава преустройство в плана на селището, свързано с възцаряването на Котис. Забелязва се разцвет на Пистирос и се регламентира неговият статут.

III фаза – от началото на III в. пр. Хр. до началото на II в. пр. Хр. – емпориума се опожарява и разрушава от келтите, което става в началото на III в. пр. Хр. След това той се превръща в производствен център на метални изделия.

Изследвани са 5 проби от олтар в кв. В 2. Установени са следните видове пшеници: *Triticum monococcum* L., *Triticum dicoccum* Schrank., *Triticum aestivo/durum*, *Hordeum vulgare v.vulgare*, *Secale cereale* L., *Lens culinaris* Medik., *Vicia ervilia* Wild., както и няколко костилки от грозде – *Vitis vinifera ssp.vinifera*. В така наречената „почва № 3“ се забелязва по голяма концентрация на овъглени растителни останки. Тук са установени двузърнеста пшеница, меко/твърда пшеница, голозърнест ечемик, леща и уров. Просото и меко/твърдата пшеница доминират. Овъглени зърна са намерени и в самият олтар – *Panicum miliaceum* – просо, *Hordeum vulgare v.vulgare* – ечемик и *Triticum monococcum* – еднозърнеста пшеница. В този контекст доминира меко/твърдата пшеница. Голямото разнообразие на редица житни и бобови култури е било свързано с извършването на неколkokратни ритуални дейности.

Влиянето на Средиземноморието се доказва и с един много интересен факт. Резултатите от химическите изследвания на глиненият олтар от Stout, Beck et all., 2007 установяват присъствието на някои растения, които са били употребявани. В своята публикация те само ги споменават, но аз считам, че е доста интересно да се обясни употребата им. Следи от масло на растението *Cistus incanus*, е открито върху олтара.

Cistus incanus, или розова скалиста роза е храст с розови цветя, който принадлежи към семейството Cistaceae. Той също е известен като *Cistus creticus*. Растението е разпространено изключително в Южна Европа и района около Източното Средиземноморие, но по-късно е било пренесено и натурализирано в други части на света. Растението е било ценено като източник на labdanum – вещество, известно също като ладанова смола. Тази лепкава смола, извлечена от сока на *Cistus incanus* е била използвана в продължение на векове като съставка в парфюмите и тамян. Днес, тя все още е популярна и е важен компонент на много парфюми, ароматизирани сапуни и продукти за баня, ароматизанти за бонбони и други храни. В древни времена, смолата е била използвана за лечение на настинки, кашлица, менструални проблеми и ревматизъм. Labdanum е бил използван в продължение на много векове. Древните египтяни са го прибавяли в тамяновите смеси – Kyphi, а евреите го горели в техните храмове.

Друга важна съставка установена върху олтара е наличието на смола от *Pinus halepensis*. Този бор не расте на територията на България и следователно тук става въпрос за импортни връзки с Гърция – вероятно внос на самата смола или пък на самото вино рецина. *Pinus halepensis*, се среща главно в Средиземноморският район – от Мароко до Испания, южна Франция, Италия Гърция. Третото открито растение е *Herniaria incana*. Названието *Herniaria* на латински и български идва от поверието, че то лекува хернии. Расте на каменливи и скалисти места по цялата страна. То е лечебно растение и се счита, че притежава диуретично и спазмолитично действие. Използва се като успокояващо средство при спазми на гладката мускулатура,

при възпаление и пясък или камъни в бъбреците или пикочния мехур. Но за какво е било използвано в случая е неизвестно.

Заклучение

От направения анализ на откритите растителни останки по отношение на използваните житни култури се установява, че в ямните светилища по – често е била използвана еднозърнестата пшеница, докато в скалните и планински- меко/сбита пшеница, ечемик и просо се редуват. Изборът на определени растения, очевидно зависи от локални предпочитания. Така напр. присъствието на ечемик в обекти с ритуален характер е установено в гр. Несебър (обект „Детска градина“), с. Кабиле и с. Крепост, докато просото е доминиращо в някои обекти от късната желязна епоха, като при с. Копривлен (Ророва, 2005) и гр. Свиленград (Попова, 2006), но пък в нито един от обектите в черноморските колонии (Аполония, Месамбрия), то няма водещо значение, според Славова, 2015.

Изследваните археоботанични останки биха могли да се разграничат в зависимост от тяхното намиране – скални и ямни светилища.

Направеният анализ на изследваните ямни и скални светилища дава възможност да се разгледа в няколко аспекта.

Откритите растителни останки са изключително разнообразни като флористичен комплекс. Установени са 4 вида пшеници: еднозърнеста, двузърнеста, меко/твърда, спелта. Открити са също просо, голозърнест и плевест ечемик, ръж, овес. Бобовите видове са представени от леща, грах, уров, нахут и секирче. Много добре е документирана диворастящата флора с плодове главно обитаващи покрайнините на гората: грозде, къпини, малини, сливи, жълъди, орехи, череши, дрян.

Плевелната флора е репрезентативна в някои от обектите, докато в други по- малко. Голяма концентрация се забелязва в обекта Брантите (гр. Свиленград)и по – малко в светилището при с. Великан. Отсъствието на плевели в останалите проучени обекти би могло да се дължи на факта, че житото е било предварително очистено и подготвено за определени церемониални дейности – какъвто е случаят с питоса при с. Гледачево и припасите от Ада тепе. Не на последно място отсъствието на плевели зависи и от начина по- който е събиран материала: чрез флотация или мануално. Резултатите от изследванията дават богата информация относно плевелите и диворастящите тревисти растения. Най- често срещаните плевели са: *Chenopodium album*, *Polygonum aviculare*, *Polygonum lapathifolium*, *Polygonum persicaria*, *Rumex acetosa*, *Rumex acetosella*, *Bromus secalinus*, *Agrostemma githago*. От всички тях следните имат най- голямо присъствие: *Chenopodium album*, *Polygonum aviculare*, *Rumex acetosa*, *Rumex acetosella*. Тези видове имат широк екологичен диапазон, срещат се в различни естествени фитоценози. Някои от тях като *Chenopodium album*, *Polygonum aviculare* са проникнали на територията на Балканите и в частност в България още в началото на неолита. Интерес представляват и за първи път откритите растения хинап (*Zizyphus vulgaris*), розова скалиста роза (*Cistus incanus*), южна копривка (*Celtis australis*), които вероятно са имали определен ритуален характер.

В резултат на направеният анализ се установява следната картина:

Прави впечатление, че житните култури в ямните светилища са представени в минимални количества и преобладават предимно: еднозърнеста, двузърнеста пшеница и ечемик.

При скалните светилища участието на житните култури се маркира главно от ръжта, меко/сбита пшеница, тук – там овес и просо- видове, които не са много взискателни към определени климатични условия и които са приспособени към ниски температури, непостоянна влага, студ, суша, не се влияят от определени видове почва, дават добра реколта предимно в планинските райони. В повечето от тях са установени припаси, вероятно свързани с определени ритуални практики.

В скалните светилища се забелязва засилената употреба на плодове и то в по- големи количества – Дебращица, Изворово и др.

Присъствието на овъглена дървесина в ямните светилища е документирана, но тя е доста еднообразна. Главно участва дъбът.

В скалните светилища се забелязва широка употреба на различни видове дървета, било в долният или по-горният планински пояс, а също и такива от покрайнините на гората.

Ако сравним откритите растителни станки с такива намерени в някои светилища от Италия, Германия, Англия, Франция и в др. антични и римски обекти се наблюдава една серия от продукти, които се срещат регулярно – това са пиния, орех, фурми, смокини, грозде, лешници, различни видове на род *Prunus sp.* – череша, сливи, круши, житни култури предимно: меко/сбита пшеница, плевест ечемик, двузърнеста пшеница (Rovira, F., Barberan S., Berdeaux B. M. et al. 2007, Heiss, 2014).

В общи черти комплексът е сходен, но се забелязва, че на територията на България се използват предимно месни видове – орехи, грозде, лешници, сливи, череша, жълди, докато някои от тях – пиния, фурма са типични за Средиземноморието и биха представлявали импорт, които се появяват по-късно в редица обекти на територията на страната.

Изглежда една част от изследваните археологически структури по всяка вероятност имат ритуален характер, друга според анализираният материал не би могъл да се твърди със сигурност.

В тази връзка един от основните проблеми е мотивацията, изборът на тези растения, поставяни в ритуалните структури – дали избора им е умишлен или случаен, също така наличието на някои растителни видове и отсъствието на други може да варира в зависимост от географското местоположение и / или културни области. Разнообразието на хранителните дарове е свързано с месната флора и продукцията, която е налична в момента – депозиране на плодове, зърнени и бобови храни и др.

От друга страна някои растения, с лечебни свойства имат пряка връзка с боговете и са свързани с едно или няколко божествени същества. Също така редица растения се считат за магически. В древни времена, границата между религия, магия и суеверие е много малка (Graf, 1997), така че тълкуването за използването на тези растения и тяхната цел е често проблематична и не винаги е възможно да се изясни (Graf, 1997). Подобно е ситуацията в митологията, където традиционните зърнени храни, смокини, пиния, фурма са свързани със символ на плодородие. Освен това зърнените култури и гроздето също са символи на богатство и надежда (Amigues, 2002; Bilimoff, 2006). В класическата митология житните култури, смокинята, пинията, фурмата, са свързани с плодородие и плодовитост, а лозата, дъбът, както и смокинята са били свързани с дълголетие и безсмъртие. Използването на палмовите листа е известно като символ на мира в почти всички религии (Amigues 2002; Bilimoff, 2006).

На територията на Средиземноморието в погребалните практики най-често са останките от пиния. В изследваните обекти тя е открита в Татул, но в по-късни гробни комплекси, и главно на територията на некрополът от Аполония тя е масово поставяна в ритуалните огнища. Пинията (*Pinus pinea* L.) е служила да посредничи между живите и мъртвите. Тя е изобразена на множество рисунки върху вази, кратери. С известно предположение може да се каже, че тя е основен атрибут на тирса – поставена на върха отгоре. Находките на пиния в Помпей и Херкулан доказват честа консумация на този вид. Шишарките са били изгаряни в гробници при ритуални действия, свързани с плодородието. Повторяемостта на находките в гробници показва значението им в ритуал, свързан с живота на мъртвите. Като се съди от контекста на намерените овъглени останки в някои от огнищата от некрополите на Аполония Понтика, Караново – Източна могила и др. очевидно е, че и на територията на страната тя се е използвала предимно за ритуали.

Орехът е свързан с благоденствие, плодовитост и присъства доста често в някои от обектите.

Освен това остава открит въпросът за символичното значение на бобовите семена. В два от обектите (с. Дебращица – секирче и с. Овчарци – нахут и секирче), те са намерени в големи количества и това поставя въпросът дали са свързани с определени ритуални действия. В древна Гърция и Рим бобовете са били използвани при гласуването. В гръко-римския свят

секирчето се среща често с пинията и се асоциира с Дионисий. Питагоровата школа от друга страна строго забранява използването и / или докосването на всякакъв вид боб.

Бобовите растения са важна част от хранителния режим в гръко-римско време, като основните растения включват бакла (*Vicia faba* L.), леща (*Lens culinaris* Medik.), грах (*Pisum sativum* L.), нахут (*Cicer arietinum* L.), секирче (*Lathyrus sativus* L.). Известно е, че при консумацията на тези вари- ва е необходимо те да се накиснат във вода, тъй като съдържат токсични вещества. В противен случай биха могли да се получат сравнително незначителни проблеми като подуване на корема, замъгляване на сетивата. Това всъщност представляват заболяванията латиризм и фавизъм. През 5 в. пр. Хр. Хипократ признава за съществуването на това неврологично заболяване. През 6 в. пр. Хр. Питагор забранява на последователите си да ядат ядене или да влизат в контакт с бакла. Възможно е той да е бил запознат със заболяването фавизъм, което е свързано с недостиг на ензима G6PD (наследствено заболяване, често срещано при средиземноморските народи).

Участието на културни растения до известна степен макар и в ограничени количества показва ясно мястото им като елемент на култовите практики. Може да се каже, че сред тях преобладават плодовете в повечето случаи в скалните и планински светилища, но това от една страна е логично, тъй като достъпът до диворастващи плодове в покрайнините на гората и бил в непосредствена близост. Наличието на припаси от секирче в обекта Дебращица и нахут и секирче в обекта Овчарци доказва определеното му ритуално значение.

Литература:

- Бориславов, Иванова 2009: Б. Бориславов, Н. Иванова. Надгробна могила в м. Йоргови могили, до с. Изворово, общ Харманли – Археологически открития и разкопки през 2008г., София, 2009, 132-135.
- Бориславов, Бориславова 2015: Б. Бориславов, Н. Бориславова Спасителни археологически проучвания на обект № 4.2, АМ „Марица“, (КМ 23+835 – 23+860), с. Великан, община Димитровград, област Хасково.- Археологически открития и разкопки през 2014 г., София, 2015, 172-175.
- Гергиева 1991: Р. Георгиева Обредни ями в Тракия (края на II – I хил. пр. н. е.) Археология, 1991, XXXIII, 1, 1-11.
- Делев, Божкова 2003: П. Делев, А. Божкова (изд.) Копривлен I. Спасителни археологически разкопки по пътя Гоце Делчев – Драма 1998-1999, I, 2003, НАП, БАН, ISBN 954-90-387-7-2
- Катинчарова 2007: Д. Катинчарова Спасителни археологически проучвания на култов обект Голям Косоман край с. Дебращица, Пазарджишко. – Археологически открития и разкопки през 2006г., София, 2007, 130-133.
- Нехризов 2003: Г. Нехризов Разкопки на Ада тепе – Археологически открития и разкопки през 2002 г., София, 2003.
- Маринова 2002: Е. Маринова Археоботанично изследване на неолитното земеделие в днешна България. Archaeologia, 2002, 2, 13-24.
- Омир. Илиада. превод А. Милев и Б. Димитрова. София, 1971, XXIII и сл.
- Овчаров, Коджаманова, Димитров, Лещаков 2008: Н. Овчаров, Д. Коджаманова, З. Димитров, К. Лещаков. Археологическо проучване на скално светилище при Татуд, Момчилградско. Археологически открития и разкопки през 2007г., София, 2008, 542-549.
- Панайотова 2003: К. Панайотова Обредни огнища в некрополите на Апология Понтика. – В: Studia Archaeologica, Suppl. I. In memoriam P. Gorbanov. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003, София.
- Попова 2006: Ц. Попова Растителни останки от ямно светилище от желязната епоха при Свиленград. – В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград през 2004 г. София, 2006, 518-520.
- Попова 2009: Ц. Попова Палеоботаничен каталог на местоположения и проучени растителни останки на територията на България (1980-2008).- Интердисциплинарни изследвания, 2009, XX-XXI, 71-166, ISSN 0204-966 X
- Попова, Крумова 2015: Ц. Попова, М. Крумова Археоботанични останки от ритуални огнища в некропола на Апология Понтика ср. на V – ср. на III в. пр. н.е. Национален исторически музей, София, Известия, 2015, XXVII, 21-34.
- Тонкова 2003: М. Тонкова Резултати от проучването на източен сектор тракийско – ямно светилище от V – началото на III в. пр. Хр. в м. Козлука, с. Малко Тръново, общ. Чирпан (обект 11, ЛОТ 1 по ОВОС на автомагистрала Тракия). В: Юго- източна България през II-I хил. пр. Хр. Изд. Зограф, Варна, 198-213.
- Тонкова 2008: М. Тонкова Тракийската култура през елинистическата епоха. – В: Древните цивилизации в българските земи. София, 48-60.
- Тонкова, Гоцев 2008: М. Тонкова, А. Гоцев Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда, 2008, II, 12:162-167.

- Янушевич 1983:** З. Янушевич Находки культурных растений из позднеолитических слоев с. Овчарово – В: Х. Тодорова и др. Овчарово. Разкопки и проучвания, 1983, 9, 106-125.
- Amigues 2002:** S. Amigues Études de botanique antique (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres 25). De Boccard, Paris, 2002.
- Bilimoff 2006:** M. Bilimoff Les plantes les hommes et les dieux. Éditions Ouest-France, 2006.
- Docheva 1992:** E. Docheva Plant macrofossil research of Early Neolithic dwelling in Slatina. – Studia praehistorica, 1992, 10, 86-90.
- Garland 1985:** R. Garland The Greek way of Death. London.
- Graf 1997:** F. Graf Magic in the ancient world (Revealing antiquity 10). Harvard University Press, Cambridge, 1997.
- Heiss 2014:** A. Heiss 7. 3. Ceremonial foodstuffs from Prehistoric Burnt offering places in the Alpine region. In: Plants and people. Choices and diversity through time. Ed. by A. Chevalier, E. Marinova and Peña-Chocarro. Publ. United Kingdom, OXBOW BOOKS 10 Hythe Bridge Street, Oxford OX1 2EW
- Kurtz, Boardman 1971:** D. Kurtz, J. Boardman 1971. Greek Burial Customs. 1971, London.
- Leshtakov, Kancheva-Russeva and Stoyanov 2001:** K. Leshtakov K., T. Kancheva-Russeva and S. Stoyanov . Prehistoric Sites. Settlement Studies. Maritsa-Iztok. Archeologicheski prouchvania 2001, vol. 5, 32-48.
- Popova 1995:** Tz. Popova Plants remains from Bulgarian Prehistory (7000-2000 B.C.). In: D. Baily, I. Panajotov (eds). Prehistory of Bulgaria.- Monographs in World Archaeology, 1995, 22, I Madison, Wisconsin, 193-207.
- Popova 2005:** Tz. Popova Paleobotanical and anthracological analysis from the Koprivlen site (Gotze Delchev district). In: J. Bouzek, L. Domaradzka (eds.). The Culture of Thracians and Their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in Memory of Prof. Mieczyslaw Domaradzki, with a Round Table „Archaeological Map of Bulgaria“. – BAR international Series 2005, 1350, 99-102.
- Rovira, Barberan , Berdeaux et al 2007:** F. Rovira, S. Barberan , B. Berdeaux et al. Un enclos culturel sur la berge du Vidourle à Ambrussum (Villetelle, Hérault). In: Revue archéologique de Narbonnaise, 2007, Tome 40, 47-102. Doi: 10.3406/ran.2007.1177 http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ran_0557-7705_2007_num_40_1_1177
- Simchoni, Kislev 2011:** O. Simchoni, M. Kislev. Early finds of *Celtis australis* in the southern Levant. Vegetation hystory and Archaeobotany, July, 2011, 20, 267.
- Slavova 2015:** I. Slavova The use of plants in ritual context during Antiquity in Bulgaria: overview of the archaeobotanical evidence. Be-JA Bulgarian e-Journal of Archaeology (Бе-СА Българско е-Списание за Археология) <http://be-ja.org>, ISSN: 1314-5088, vol. 5 (2015): 117-135.
- Stewart 1974:** R.T. Stewart Paleobotanical investigation: 1972 season. In: L. Stager, A. Walker and G.E. Wright. (eds). American expedition to Idalion. Cyprus. Bulletin of the American Schools of Oriental Research, 1974, 123-129.
- Stout, Beck, Naliboff, Phillips 2007:** E. Stout, C. Becu, L. Naliboff, A. Phillips Organic Residues in Pottery from the Greek Settlement of Pistiros, Bulgaria. Amber Research Laboratory, Departement of Chemistry, Vassar College, Poughkeepsie, New York 12604, U.S.A. Studia Hercynia, 2007, Obsah Part I. Addenda to Pistiros II.
- Thanheiser 1977:** U. Thanheiser Botanische Funde. Kapitel, 22 In: S. Hiller and V. Nikolov. Österreichisch-Bulgarische ausgrabungen und forschungen in Karanovo. Bd. I Archäologisches Institut der Universität Salzburg, Archäologisches Institut mit Museum der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, Sofia, 1977, 429-477.
- Tonkova 2003:** M. Tonkova Late Iron Age pit- sanctuaries in Thrace: The contribution of the studies at Gledachevo. Thracia XV, Sendicae, MMIII, ISSN 0204-9872, 2003, 479-504.
- Van Zeist, Vynckler 1984:** W. van Zeist, J. Vynckler. Paleobotanical investigations of Tell ed- Der. In: De Meyer, L. (ed.) Tell ed- Der IV, Leuven, Uitgeverij Peeters, 1984, 119-143.
- Willcox 2002:** G. Willcox. Charred plant remains from a 10th millennium b.p. kitchen at Jerf el Ahmar (Syria). Veget. Hist Archaeobot., 2002, 1, 55-60.